

MARTYNA OSUCH* – WARSZAWA

**POZYSKIWANIE INKUNABUŁÓW PRZEZ BIBLIOTEKI
KLASZTORNE W XVIII-WIECZNEJ WARSZAWIE
NA PRZYKŁADZIE SZEŚCIU DRUKÓW POPIJARSKICH
I POMISJONARSKICH POCHODZĄCYCH
ZE ZBIORÓW JÓZEFA ANDRZEJA ZAŁUSKIEGO¹**

**ACQUISITION OF INCUNABULA BY MONASTIC LIBRARIES
IN 18TH-CENTURY WARSAW ON THE EXAMPLE
OF SIX FORMER PIARIST AND MISSIONARY VOLUMES
FROM THE COLLECTION OF JÓZEF ANDRZEJ ZAŁUSKI**

Abstract

The purpose of this article is to highlight the acquisition and storage of incunabula by Warsaw monasteries in the 18th century and to show how this contributed to the survival of 15th-century volumes. The six early printed books that are the subject of this article were imported from abroad in the 18th century by Józef Andrzej Załuski, and then found their way to the libraries of the capital's Missionary and Piarist fathers. The books in question are most likely duplicates from the Załuski Library, which ended up in monastery libraries through donation, sale or exchange. In the text I will explain why these books did not share the fate of the Warsaw public collections burned by the Germans

* Martyna Osuch – mgr filologii klasycznej, Uniwersytet Warszawski

e-mail: martyna.osuch@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4430-7437>

¹ Badania przedstawione w artykule zostały przeprowadzone w ramach projektu badawczego *Obieg inkunabułów we wczesnonowożytnej Warszawie. Studium przypadku kolekcji Biblioteki Seminarium Metropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, nr 2021/41/N/HS2/00168. Dane zebrane z opisanych inkunabułów posłużyły mi również do sformułowania wniosków na temat przemieszczeń książki XV-wiecznej w XVIII-wiecznej Europie, zwartych w tekście *The Migration of Incunabula in 18th-Century Europe: Six Volumes from the Collection of Józef Andrzej Załuski (1702-1774), Preserved in the Metropolitan Seminary Library in Warsaw*, „Quaerendo”, 54 (2024) s. 249-269.

in 1944, I will also emphasize the need for provenance research in church institutions. The analysis of individual features (ownership marks, traces of reading), especially in the case of Warsaw collections, can contribute not only to the reconstruction of historical collections, but also to the development of research on the circulation of books in the capital in the modern era.

Keywords: monastic libraries; incunabula; Piarists; Missionaries; Józef Andrzej Załuski; Załuski Library; Warsaw; provenance research

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na fakt pozyskiwania i przechowywania inkunabułów przez warszawskie klasztory w XVIII wieku oraz wskazanie, w jaki sposób przyczyniło się to do przetrwania XV-wiecznych woluminów. Sześć druków stanowiących przedmiot artykułu zostało w XVIII stuleciu sprowadzonych zza granicy przez Józefa Andrzeja Załuskiego, a następnie trafiło do księżnic stołecznych misjonarzy i pijarów. Omawiane druki to najprawdopodobniej dublety Biblioteki Załuskich, które poprzez darowiznę, sprzedaż lub wymianę trafiły do bibliotek klasztornych. W tekście wyjaśnię, dlaczego książki te nie podzieliły losu warszawskich kolekcji publicznych spalonych przez Niemców w 1944 roku, zaakcentuję także potrzebę badań proveniencyjnych w instytucjach kościelnych. Analiza cech indywidualnych (znaki własnościowe, ślady lektury), zwłaszcza w przypadku zbiorów warszawskich, może przyczynić się nie tylko do rekonstrukcji kolekcji historycznych, ale też do rozwoju badań nad obiegiem książki w stolicy w epoce nowożytnej.

Słowa kluczowe: biblioteki klasztorne; inkunabuły; pijarzy; misjonarze; Józef Andrzej Załuski; Biblioteka Załuskich; Warszawa; proveniencje

Inkunabuły z warszawskich zbiorów publicznych zostały wywiezione do Rosji w XVIII i XIX wieku, a te, które zwrócono do Warszawy po traktacie ryskim (1921), spłonęły w 1944 roku². W artykule zadaję jednak pytanie nie o tysiące książek, których już nie ma, ale o to, jakie okoliczności sprawiły, że przetrwały te, które znajdują się dziś w zbiorach warszawskiej Biblioteki Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego (dalej: B. Seminaryjna lub BWSM) – wśród nich sześć nieopracowanych dotychczas pod kątem proveniencji XV-wiecznych *załuscianów*³. Aby odpowiedzieć na to pytanie, przeprowadziłam analizę cech

² Informacje o zniszczonych i wywiezionych podczas II wojny światowej inkunabułach znajdują się w drugim tomie IBP (*Incunabula Quae In Bibliothecis Poloniae Asservuntur*, t. 2, red. E. Szandorowska, A. Kawecka-Gryczowa, Warszawa 1970). Na temat strat instytucji warszawskich poniesionych w tym okresie zob. K. Estreicher, *Cultural Losses of Poland During the German Occupation 1939-1944*, Kraków 2003, s. 356-530. We wstępie Zbigniew Kazimierz Witek szacuje liczbę inkunabułów utraconych przez Polskę do połowy 1944 roku (przed powstaniem warszawskim) na 31 859 egzemplarzy (tamże, s. 18).

³ Michał Spandowski w katalogu inkunabułów Biblioteki Narodowej (t. 2, s. 250) pod hasłem *Załuski Józef Andrzej* wspomina o dwóch inkunabułach z kolekcji biskupa kijowskiego, zachowanych

indywidualnych (m.in. znaków własnościowych i śladów lektury). Na jej podstawie podjęłam również próbę stwierdzenia, w jakim celu warszawscy zakonnicy mogli pozyskać inkunabuły od biskupa kijowskiego. Wiadomo bowiem, że o tym, czy książka była kupowana, decydowała jej użyteczność⁴.

Choć literatura przedmiotu dotycząca warszawskich inkunabułów koncentruje się głównie na stratach poniesionych w wyniku podpalenia przez Niemców najcenniejszych zbiorów zgromadzonych przy ul. Okólnik, na wywozie zbiorów publicznych w ramach tzw. akcji pruszkowskiej oraz powojennych rewindykacjach⁵, nie jest prawdą, że wszystkie stołeczne inkunabuły spłonęły w latach 1944-1945. Michał Spandowski, twierdząc, iż *tylko w przypadku bibliotek warszawskich wiemy na pewno, że wszystko (lub niemal wszystko) spalono*⁶, miał zapewne na myśli zbiory publicznych księżnic Warszawy, które łącznie straciły ok. 400 000 woluminów. Choć posiadamy obfitą literaturę dotyczącą losów Biblioteki Narodowej, Publicznej m.st. Warszawy i Uniwersyteckiej, to kościelne i prywatne warszawskie zbiory książki XV-wiecznej nie mają w sumie żadnej bibliografii (zwłaszcza na temat proveniencji) dotyczącej zarówno przed-, jak i powojennego stanu⁷. Do tej pory natrafiłam na co najmniej dwa rodzaje źródeł archiwalnych, z których można tego rodzaju informacje pozyskać. Pierwszą grupę materiałów stanowią robocze opisy o różnym stopniu szczegółowości przygotowywane od lat 40. XX wieku (po wojnie) przez pracowników Biblioteki Narodowej na potrzeby przewidywanej publikacji proveniencyjnego tomu bibliografii narodowej *Incunabula Quae*

w Ossolineum i Muzeum Narodowym w Krakowie. Biblioteka Narodowa przechowuje cztery woluminy, zatem razem z inkunabułami z Biblioteki Seminaryjnej oraz jednym egzemplarzem Biblioteki Towarzystwa Naukowego Płockiego, a także jednym z Biblioteki Książy Czarotoryskich w Krakowie, liczba zidentyfikowanych w Polsce inkunabułów-*zaluscianów* wynosi aktualnie czternaście.

⁴ P. Needham, *The Late Use of Incunables and the Paths of Book Survival*, „Wolfenbütteler Notizen Zur Buchgeschichte”, 29 (2014) s. 41.

⁵ Jako przykładowe publikacje dotyczące strat wojennych bibliotek warszawskich należy przywołać: A. Mężyński, *Zbiory na Okólniku. Wrzesień 1939-październik 1941*, w: *Droga do Okólnika 1844-1944*, oprac. H. Tchórzewska-Kabata, Warszawa 2005, s. 113-148 oraz H. Łaskarzewska, *Straty Okólnika w czasie powstania warszawskiego i po jego upadku*, w: *Droga do Okólnika 1844-1944*, oprac. H. Tchórzewska-Kabata, Warszawa 2005, s. 113-182; M. Spandowski, *Inkunabuły utracone. Z prac nad Centralnym Katalogiem Inkunabułów w Polsce*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 30-31 (1997) s. 67-72; tenże, *Polskie zbiory inkunabułów zniszczone, rozproszone i przemieszczone w czasie i w wyniku II wojny światowej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 44 (2013) s. 5-36; *Walka o dobra kultury*, t. 1-2, red. S. Lorentz, Warszawa 1970; A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa 2010. W swojej bardzo szczegółowej publikacji nt. wojennych losów bibliotek warszawskich, z grupy księżnic kościelnych Mężyński wymienia tylko bibliotekę kapucynów (jako największą) i Główną Bibliotekę Judaistyczną, nie wspomina natomiast o rzeczywiście najpokaźniejszych przedwojennych stołecznych zbiorach kościelnych przechowywanych w Bibliotece Seminaryjnej (ok. 300 000 woluminów). Spandowski (*Polskie zbiory*, s. 31-34) co prawda wymienia straty licznych bibliotek kościelnych, jednak nie ma wśród nich księżnic warszawskich.

⁶ Spandowski, *Inkunabuły utracone*, s. 72.

⁷ Żaden z zachowanych w Bibliotece Narodowej przedwojennych zeszytów Kazimierza Piekarskiego nie rejestruje zbiorów warszawskich.

*In Bibliothecis Poloniae Asserventur*⁸ (IBP), który ostatecznie się nie ukazał. Trzy zeszyty dotyczące zbiorów warszawskich, spisane ręką Elizy Szandorowskiej i Aalodii Kaweckiej-Gryczowej, zawierają wykazy książek sporządzone w latach 1956-1959, 1962, 1963, 1965 (później uzupełniane, głównie przez E. Szandorowską)⁹. Notują one łącznie 411 woluminów inkunabułów, z czego ponad połowa (215) to książki z bibliotek kościelnych (seminaryjnej, jezuickiej i franciszkańskiej). Wstępne rozpoznanie przeprowadzone na materiałach przechowywanych w BN pozwala przypuszczać, że pozostałe instytucje warszawskie nie przechowują XV-wiecznych *zaluścianów* ani inkunabułów pochodzących z warszawskich zbiorów historycznych omawianych w niniejszym artykule. Nagłym postulatem pozostaje jednak zbadanie aktualnego stanu pozostałych kościelnych warszawskich kolekcji inkunabułów oraz rejestracja cech indywidualnych tych woluminów.

Z kolei zespołem źródeł do rekonstrukcji przedwojennego zasobu inkunabułów w Warszawie, a przynajmniej ich części, która w momencie wybuchu wojny przechowywana była w stołecznym seminarium, są inwentarze i katalogi historyczne zachowane w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim oraz w Bibliotece Seminarium. Rękopiśmienne rejestracje książek z bibliotek pijarów, misjonarzy i franciszkanów reformatów weszły do zbiorów seminarium w XIX wieku wraz z księgozbiorami skasowanych zgromadzeń. Wśród literatury głównie XVII- i XVIII-wiecznej spisy te notują również inkunabuły. Co więcej, zachowały się także katalogi rękopiśmienne¹⁰ zasobu książkowego Akademii Duchownej¹¹ z roku 1848, które pozwalają na kompletną rekonstrukcję tejże biblioteki, w latach 1878-1879 wcielonej do Biblioteki Seminarium. Materiały te stanowią ważne źródło do badań nad kulturą umysłową dawnej Warszawy oraz historii stołecznych bibliotek.

Największa kościelna kolekcja inkunabułów we współczesnej Warszawie to grupa stu czterdziestu ośmiu okazów należących do Biblioteki Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego¹². Należy przypomnieć, że obecne zespoły

⁸ *Incunabula Quae In Bibliothecis Poloniae Asserventur*, t. 1-2, red. E. Szandorowska, A. Kaweckiej-Gryczowej, Warszawa 1970.

⁹ Biblioteka Narodowa (Zakład Starych Druków), rękopisy bez sygn.: *Warszawa Seminarium Duchowne* (1956-1958, uzup. 1960, 1962), *Inkunabuły OO. Jezuitów Warszawa* (1962), *Incunabula Biblioteka Un. W-wa* (1963), *Klasztor Ojców Franciszkanów Konwent w Warszawie* (1965).

¹⁰ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (dalej: AAW), sygn. F. 6. 2 ADW/160, *Katalog alfabetyczny Biblioteki Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej ułożony i napisany w roku 1848*; AAW, bez sygn., *Dodatek do Nru 1. Tomu I Katalogu alfabetycznego Biblioteki A. D. R. K. W roku 1848*; AAW, bez sygn., *Dodatek do Katalogu Alfabetycznego... Tom II od r. 1851*.

¹¹ Wcześniejsze nazwy Akademii Duchownej (1832-1867): Seminarium Duchowne (1823), Uniwersytecki Wydział Teologiczny (1817), Wyższa Szkoła Teologiczna (1816). Księgozbiór uformowany głównie z dubletów BUW (ówczesna nazwa: Biblioteka Publiczna przy Uniwersytecie Warszawskim). Zob. B. Wilejszys, *Biblioteka Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie: geneza i dzieje*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 38 (1979) s. 98-99.

¹² Dotychczas nie ukazał się drukowany katalog inkunabułów ze zbiorów BWSM. Rejestracją książek zajmowały się kolejno Zofia Popławska, a następnie Eliza Szandorowska. Mimo iż opisy E. Szandorowskiej sporządzone podczas pracy nad IBP są dowodem ogromnej wiedzy badaczki

proweniencyjne inkunabułów z dużych warszawskich bibliotek publicznych (BN, BUW, B. Publ. m.st. Warszawy) zrodziły się współcześnie, głównie poprzez zakupy, dary i wpływy książek poniemieckich po II wojnie światowej¹³. Biorąc pod uwagę ten fakt, zbiory seminaryjne wydają się tym cenniejsze – pochodzące z nich obiekty noszą bowiem znaki właścicieli związanych ze stolicą i Mazowszem w okresie od XV do XIX wieku. Księgozbiór unaocznia zatem nie tylko formowanie się kolekcji seminarium, ale przede wszystkim jest ważnym źródłem dla badań nad obiegiem i użytkowaniem książki w dawnej Warszawie oraz zainteresowaniami intelektualnymi jej mieszkańców. Jak wykazały badania *de visu* egzemplarzy, cenne zbiory seminaryjne zawierają również największy zidentyfikowany w Polsce zespół XV-wiecznych książek po Józefie Andrzeju Załuskim.

Rozproszone fragmenty Biblioteki Załuskich¹⁴, szacowanej nawet na ok. 300-400 tysięcy woluminów¹⁵, zachowały się w najróżniejszych polskich i zagranicznych instytucjach m.in. dzięki dynamicznej polityce wymiany dubletów. Józefa Andrzeja Załuskiego nie satysfakcjonowało bowiem posiadanie jednego czy dwóch egzemplarzy danego dzieła – pozyskiwał kolejne woluminy reprezentujące tą samą edycję z zamiarem wymienienia ich lub sprzedaży, co miało finansować kolejne zakupy¹⁶. Prowadził wymiany dubletów z licznymi klasztorami, o czym świadczą nie tylko wpisy na książkach, ale też zachowana korespondencja braci. W jednym z listów (1747 rok) Andrzej Stanisław prosi Józefa Andrzeja o przekazanie dubletów pijarom lub jezuitom¹⁷: „A zatem dla honoru W Pana życzę, ażebyś *sub praetextu*

z zakresu inkunabulistyki, wiele z nich jest niekompletnych – brakuje niektórych proveniencji, część została błędnie odczytana, przy części pozycji zupełnie brak informacji o cechach indywidualnych. Opisy opraw są bardzo skrócone i nie zawsze trafne. Warto jednak wspomnieć, że brulion Szandorowskiej przechowywany w BN stanowi aktualnie jedyne źródło wiedzy na temat historycznych opraw niektórych inkunabułów, które ze względu na zły stan zachowania zostały przeoprawione w płótno w XXI wieku (oryginalne oprawy nie zachowały się).

¹³ Spadowski, *Catalogue of Incunabula*, t. 1, s. 11.

¹⁴ Należy tu wprowadzić rozróżnienie na książki będące świadomie upłynnianymi dubletami (np. pomisjonarskie, popijarskie przechowywane w Bibliotece Seminaryjnej) oraz na woluminy stanowiące trzon właściwej Biblioteki Załuskich (kilkanaście tysięcy przechowuje dziś w BUW i BN oraz co najmniej kilka tysięcy księżnice rosyjskie).

¹⁵ W momencie otwarcia biblioteki zbiory liczyły ok. 200 000 woluminów, nie dotarły jednak wówczas jeszcze do Warszawy książki kolekcjonowane przez Józefa Andrzeja w Luneville. *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Wrocław 1971, kol. 204-205.

¹⁶ Zob. M. Manteufflowa, *Gospodarka dubletami w Bibliotece Załuskich*, „Rocznik Biblioteczny”, (1960) nr 1-2, s. 43-79 oraz J. Kozłowski, *Szkice o dziejach Biblioteki Załuskich*, Wrocław 1986, s. 38. Bezgotówkowe wymiany książkowe (zwane też barterami książkowymi) były powszechną praktyką już od XVI wieku, zob. L. Febvre, H. Martin, *Narodziny książki*, tłum. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, Warszawa 2014, s. 352; D. Ciccarello, *Buying and Selling in One Trip: Book Barter in Times of Trouble for Francesco Ciotti's Printing and Bookselling House*, w: *Buying and Selling The Business of Books in Early Modern Europe*, red. S. Graheli, *Library of the Written Word*, t. 72, Leiden 2019, s. 246-260.

¹⁷ O przekazaniu dubletów jezuitom zob. L. Grzebień, *Kontakty braci Załuskich z Jezuitami*, w: *Bracia Załuscy – ich epoka i dzieło*, red. D. Dukwicz, Warszawa 2011, s. 107-108.

dubletów, powoli swoje księgi wyprowadzał czy do pijarów, czy do jezuitów”¹⁸. Zapotrzebowanie Józefa Andrzeja na fundusze było ogromne i generowało ciągłe zadłużenie. Należy podkreślić, że mimo iż Załuski pozyskiwał książki różnymi, nie zawsze legalnymi sposobami, to nie pozostawiał klasztorów stratnymi, bardzo często obdarowując biblioteki swoimi dubletami¹⁹ – Biblioteka Załuskich z założenia miała więc stale obracać zgromadzonymi w dużych ilościach nadwyżkowymi egzemplarzami. Budowana latami przez wiedzionego nieuleczalną książkomanią Józefa Andrzeja, funkcjonowała więc dwukierunkowo – woluminy nieustannie kursowały do i z warszawskiej księżnicy. Nadmiarowe egzemplarze upłynniano również podczas aukcji, na potrzeby których ukazywały się drukowane katalogi dubletów, notujące również inkunabuły, np. dzieło *Ameto* Boccaccia wydane w 1479 roku. Aukcje cieszyły się dużym zainteresowaniem, wiadomo przykładowo, że katalogu dubletów z 1760 roku wydrukowano co najmniej 500 egzemplarzy, które szybko się rozeszły²⁰.

Tak niewielka liczba inkunabułów z kolekcji Załuskiego przechowywanych dziś przez rodzime instytucje to wynik licznych przemieszczeń i zniszczeń książek XV-wiecznych z polskich zbiorów. Kolejne losów warszawskich inkunabułów nie są tematem niniejszego artykułu i ze względu na stopień zawikłania potrzebują ujęcia monograficznego. Poniżej ograniczę się zatem jedynie do zwięzłego wyszczególnienia przyczyn, dla których zespołowi sześciu szczególnie interesujących inkunabułów-*załuscianów* z Biblioteki Seminaryjnej udało się przetrwać do dziś.

1. Zbiory seminarium nigdy nie zostały wywiezione do Petersburga (ani po powstaniu listopadowym 1830-1831, ani po styczniowym 1863-1864²¹). W 1867

¹⁸ M. Łodyński, *Biblioteka Rzplitej – Załuskich zwana*, w: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, s. 36.

¹⁹ Manteufflowa, *Gospodarka dubletami*, s. 55

²⁰ Trudno ustalić rzeczywistą liczbę katalogów dubletów Biblioteki Załuskich, gdyż zapewne nie wszystkie się zachowały. Jadwiga Rudnicka zidentyfikowała osiem wydań wydrukowanych w latach 1760-1783. Zob. J. Rudnicka, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975, s. 46-48; S. Grzeszuk, D. Hombek, *Książka Polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku – źródła*, t. 4, Kraków 2000, s. 1, 204 (tam również o przebiegu aukcji); J. Kozłowski, *Źródła do rekonstrukcji Biblioteki Załuskich*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, (1993) nr 15, s. 28-29.

²¹ M. Derwich (*The Dissolution of Monasteries in Silesia and Poland*, w: *How the Secularization of Religious Houses Transformed the Libraries in Europe*, red. C. Dondi, D. Raines, R. Sharpe, Turnhout 2022, s. 331) stwierdził, iż zbiory skonfiskowane podczas ostatniej fazy kasat (1864) nie zostały wywiezione poza granice Polski, ponieważ nie były dla Rosjan tak wartościowe, jak te pozyskane przez BUW w 1819 roku (46 134 wol.). Moim zdaniem taki wniosek jest błędny. Książnicę misjonarską ks. Gonet (*Biblioteka Księży Misjonarzy i św. Krzyża w Warszawie. Zarys problematyki*, „Nasza Przeszłość”, 86 (1996) s. 71, 88, 108-109) nazywa „jedną z największych i najważniejszych bibliotek okresu oświecenia w Warszawie” i „jedną z najznacześniejszych w Królestwie”, a biblioteka pijarskiego Collegium Regium już w XIX wieku miała opinię należącej do najlepszych w kraju, zawierającej w dużej mierze rzadkie i jakościowe publikacje, zob. R. Mączyński, *Warszawskie biblioteki księży Pijarów*, „Rocznik Historii Sztuki”, 23 (1997) s. 97. O wysokiej wartości warszawskich księgozbiorów poklasztornych mogą też świadczyć unikatowe cimelia zachowane dziś w zbiorach Biblioteki Seminaryjnej.

i 1869 roku chciano przetransportować do Rosji spakowaną już bibliotekę Akademii Duchownej, jednak dzięki staraniom administratora archidiecezji ks. Antoniego Sotkiewicza wstrzymano przeniesienie księgozbioru, który ostatecznie, po dwunastu latach, włączono do Biblioteki Seminaryjnej²².

2. Zbiory misjonarskie (ok. 30 000 wol.) zostały po kasacie zgromadzenia (1864) wcielone do Biblioteki Seminaryjnej, co prawdopodobnie uchroniło je przed zniszczeniem. Biblioteka Misjonarzy znajdowała się w kamienicy nr 409 przy kościele Świętego Krzyża (ul. Krakowskie Przedmieście, dziś Wydział Filozofii UW)²³, który uległ potężnym, szacowanym na 45%, zniszczeniom podczas powstania warszawskiego. Budynki po parzystej stronie Krakowskiego Przedmieścia (uniwersytet, kościół Wizytek, seminarium) znajdujące się na skarpie, czyli pozycji strategicznie korzystnej dla Niemców, poniosły jedynie niewielkie straty²⁴.

3. Zbiory seminarium nie zostały przejęte przez Niemców i włączone do utworzonej przez nich Biblioteki Państwowej (Staatsbibliothek Warschau) w czasie II wojny światowej, chociaż takie były pierwotne plany kierującego nią Wilhelma Wittego²⁵. Gdyby zbiory te zostały wówczas scalone z publicznymi, inkunabuły seminaryjne spłonęłyby po powstaniu warszawskim w gmachu przy ulicy Okólnik 9. W czasie II wojny światowej seminarium zostało przeniesione do Czubina koło Roktina (pod Warszawą). Co prawda, w gmachu czubińskiego seminarium na pierwszym piętrze „w narożnym pokoiku mieściła się biblioteka, którą opiekował się alumn Jerzy Lisiewicz”²⁶, jednak większość woluminów ewakuowanych z Warszawy została umieszczona w zakrystii kościoła w Rokitnie. Tam też udawali się alumni, by wybierać książki przydatne do studiów²⁷. Osobami odpowiedzialnymi za ewakuację zbiorów seminaryjnych z Warszawy był ks. prof. Czesław

²² W 1879 roku wysłano do Petersburga niewielką część książek Akademii Duchownej, jednak Rosjanie uznali je za nieprzydatne (W. Kwiatkowski, *Biblioteka Archidiecezjalna przy Seminarium św. Jana w Warszawie*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 28 (1938) nr 4, s. 43; Wilejszys, *Biblioteka Akademii Duchownej*, s. 76-77). Moim zdaniem świadczy to jednak nie o niskiej wartości księgozbioru Akademii Duchownej, a prędeż o celowym doborze przez bibliotekarza, ks. Władysława Knapińskiego, gorszych książek na transport do Petersburga. Podobne działania dywersyjne podejmowali w latach 40. XX wieku pracownicy Biblioteki Uniwersyteckiej i Narodowej w ramach sprzeciwu wobec polityki bibliotecznej narzuconej przez Niemców.

²³ Gonet, *Biblioteka Księży Misjonarzy*, s. 85. Misjonarze po powrocie do Warszawy na początku XX wieku starali się o zwrot księgozbioru, jednak sprawa nie została rozstrzygnięta na ich korzyść (tamże, s. 91).

²⁴ J. Zachwatowicz, *Ochrona i konserwacja zabytków Warszawy*, w: *Kultura Warszawy*, Warszawa 1979, s. 345.

²⁵ Podczas inspekcji bibliotek kościelnych dystryktu warszawskiego w 1940 roku przez W. Wittego i G. Abba, „Biblioteki Archidiecezji Warszawskiej nie udało się obu Niemcom obejrzeć, ponieważ była zamknięta” (Mężynski, *Biblioteki Warszawy*, s. 199).

²⁶ W. Malej, *Na 10-rą rocznicę wskrzeszenia Seminarium Duchownego po Powstaniu Warszawskim. Luźne karty z kroniki*, s. 8 [mps przechowywany w BWSM]. Za udostępnienie dokumentów archiwalnych oraz starych druków, a także zaufanie i nieustające wsparcie w zgłębianiu historii zbiorów seminaryjnych dziękuję Andrzejowi Żebrowskiemu.

²⁷ W. Malej, *Biblioteka Archidiecezjalna w Warszawie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2 (1961) s. 295.

Jakubiec oraz prof. Stanisław Herbst²⁸. Transport książek odbył się po konsultacji ks. Jakubca zarówno z odpowiedzialnym za organizację transportów bibliotek publicznych w ramach akcji pruszkowskiej Stanisławem Lorencem, jak i z władzami niemieckimi. Do zakrycia kościoła w Rokitnie cały księgozbiór (nie było czasu na selekcję zbiorów) był transportowany w workach z napisem „Priester-Seminar, Warschau”. Mimo rad Niemców, by zbiory przetransportować dalej, do Wrocławia, książki zostały jednak w Rokitnie i częściowo w Czubinie (podczas gdy ocalałe po powstaniu kolekcje bibliotek publicznych wywieziono dalej, na Śląsk, do Niemiec i Austrii). Należy podkreślić, że ani kościół seminaryjny pw. Wniebowzięcia NMP i św. Józefa, ani sam gmach seminarium (a w nim biblioteka) nie ucierpiały podczas powstania warszawskiego. Seminarium przeniesiono z powrotem do Warszawy we wrześniu 1945 roku.

W zbiorach BWSM zidentyfikowałam sześć inkunabułów ze znakami Józefa Andrzeja Załuskiego, wszystkie pochodzą ze zbiorów warszawskich klasztorów – misjonarzy (cztery woluminy) i pijarów (dwa woluminy).

Od Załuskiego do warszawskich misjonarzy²⁹ trafiły inkunabuły:

1. Bossius Donatus (1436-ca.1500), *Series episcoporum et archiepiscoporum Mediolanensium*, Mediolan, Antonius Zatorus, 1492³⁰.

W dziele znanym też pod nazwą *Chronica Bossiana* włoski prawnik Donato Bossio opisał dzieje miasta, z którego pochodził – Mediolanu. Tekst, zgodnie z tradycją średniowieczną, obejmuje okres od stworzenia świata, do czasów współczesnych autorowi, a dokładnie do roku, w którym książka została wyłoczona. Na verso karty tytułowej umieszczono całostronicową ilustrację – drzewo genealogiczne rodziny Visconti, na końcu natomiast spis biskupów i arcybiskupów Mediolanu do roku 1489. Egzemplarz pierwszego i jedyne wydania z 1492 roku przechowywany w Bibliotece Seminaryjnej to jeden z trzech notowanych w Polsce. Foliał został sprowadzony przez Załuskiego z Francji, najwcześniejszy umieszczony w nim wpis własnościowy należy do Jeana Emmanuela de Rieux (ok. 1605-1657), markiza Asserac³¹, który posiadał w swoim zamku Château de Ranrouët w Herbignac pokazań

²⁸ Tamże, s. 295-296. Marian Łodyński wspominał z kolei, że grupą pracującą przy ewakuacji zbiorów Seminarium Diecezjalnego dowodził ks. Michalski, zob. M. Łodyński, *Pruszkowska akcja zabezpieczenia warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)*, w: *Walka o dobrą kulturę*, Warszawa 1970, t. 2, s. 269. Łodyński pisze (*Pruszkowska akcja*, s. 272), że mimo prób strony polskiej, Niemcy nie zgodzili się na zabezpieczenie zbiorów publicznych na terenie kraju, w podziemiach kościołów. Mimo to Biblioteka Seminaryjna właśnie tak zrobiła.

²⁹ O przynależności do biblioteki klasztoru świadczą zwykle wpisy własnościowe, np. „Congr[egatio]nis Missionis Domus Varsav[iensis] ad S[anctam] Crucem” oraz ekslibrisy umieszczone na verso górnej okładki: „EX BIBLIOTHECA Varsaviensi Congregationis Missionis AD S. CRUCEM”. Charakterystyczne ekslibrisy, znajdujące się w większości pomisjonarskich książek, zostały wprowadzone prawdopodobnie przez ks. Józefa Pawlickiego, prefekta biblioteki w latach 1822-1853. Zob. Gonet, *Biblioteka Księży Mijonarzy*, s. 86-87.

³⁰ D. Bossius, *Chronica. Series episcoporum et archiepiscoporum Mediolanensium*, Mediolan 1492, f°; IBP, 1211; BWSM, sygn. Inc. 143. Egzemplarz opisany w bazie Material Evidence in Incunabula (dalej: MEI): <https://data.cerl.org/mei/02145907> (dostęp: 6.01.2023).

³¹ E. Olivier, G. Hermal, R. de Roton, *Manuel de l'amateur de relieures armoriees francaises*, Paryż 1927, tabl. 1144. Katalogi online (BnF, IdRef) podają datę śmierci: 1657 rok.

bibliotekę, a w niej głównie dzieła z dziedzin ścisłych – astronomiczne i astrologiczne. Książkę oprawiono w nakrapiany brązowo jasny pergamin (XVII wiek). Grzbiet pomalowano brązową farbą i ozdobiono złoceniami – wśród motywów floralnych umieszczono tytuł oraz trzykrotnie powtórzony monogram wiązany „SG” – superekslibris grzbietowy świadczący o przynależności inkunabułu do Bibliothèque Sainte-Geneviève³², którą Załuski bez wątpienia odwiedził podczas pobytu w Paryżu.

2. Pelbartus de Temeswar (1430-1504): *Sermones Pomerii de sanctis*, Hagenau, Heinrich Gran, 1500³³.

Wybitny kaznodzieja drugiej połowy XV wieku, franciszkanin Pelbart Temesvari urodził się na Węgrzech, a w 1458 roku wstąpił na Uniwersytet Krakowski, gdzie w 1463 uzyskał tytuł bakałarza *in artibus*, a być może także doktorat z teologii³⁴. Zbiór kazań na cały rok o świętych jego autorstwa Józef Andrzej Załuski pozyskał z klasztoru Klarysek w Pont-à-Mousson podczas pobytu w Lotaryngii. Książka należała wcześniej zapewne do Pierre’a Loyseleura (ok. 1530-1590), teologa i pisarza protestanckiego³⁵. Inkunabuły zgromadzone przez Załuskiego w Lunéville, wraz z pozostałymi zapakowanymi do 83 wielkich skrzyń woluminami, wyruszyły z Lotaryngii w 1745, by po dłuższym przymusowym postoju w Gdańsku (spowodowanym długami Józefa Andrzeja, który nie miał funduszy, by opłacić transport), przybyć do Warszawy w 1749 roku, dwa lata po otwarciu Biblioteki Publicznej Załuskich³⁶.

3. Petrus de Palude (ok. 1275-1342): *Sermones Thesauri novi de tempore*, Strasburg, Martin Flach, 1497³⁷.

Bardzo popularny i wielokrotnie wznawiany w XV i XVI wieku zbiór kazań francuskiego profesora teologii i arcybiskupa, dominikanina Petera Paludanusa, po wydrukowaniu we Francji szybko trafił do Niderlandów. Już na początku XVI wieku należał do pochodzącego z Haarlem Johannes Simona, wikarego w Lisse w zachodniej Holandii³⁸. Kolejnym właścicielem był Jan Vlack Maertensoon, o czym świadczy XVI-wieczny wpis w języku niderlandzkim na recto

³² Por. z grzbietami wersji cyfrowych inkunabułów ze zbiorów biblioteki: <https://archive.org/search.php?query=%28incunables%29+AND+collection%3A%28bibliothequesainte-genevieve%29&page=4> (dostęp: 6.01.2023).

³³ P. de Temeswar, *Sermones Pomerii de sanctis*, Hagenau 1500, f°; IBP, 4223; BWSM, sygn. Inc. 93. Opisany w MEI: <https://data.cerl.org/mei/02146185> (dostęp: 5.01.2023).

³⁴ R. Mazurkiewicz, *Łaciński pierwowzór kazań maryjnych Jana z Szamotuł (Paterka)*, „Ruch Literacki”, 1 (2013) s. 21.

³⁵ Wpis własnościowy na stronie tytułowej: „Ad usum petri de villers Lhus[elerius]”, zob. Deutsche Biographie online (za ADB, t. 19, s. 321-322): <https://www.deutsche-biographie.de/sfz99137.html#adbcontent> (dostęp: 5.01.2023).

³⁶ M. Manteufflowa, *Księgozbiór Józefa Załuskiego w Lotaryngii i jego droga do Polski*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 2 (1966) s. 355.

³⁷ P. de Palude, *Sermones Thesauri novi de tempore*, Strasburg 1497, f°; IBP, 4366; BWSM, sygn. Inc. 86. Egzemplarz opisany w MEI: <https://data.cerl.org/mei/02146504> (dostęp: 25.03.2023).

³⁸ Informacja ta pochodzi z wpisów umieszczonych przez niego w książce na kartach a2 r. i y6 v.: „Possessor huius libri est domin[us] Johannes Simonis vicecuratus in Lis[s]” oraz „h[ui]us libri possessor est domin[us] Johannes Simonis de haerlem [=Haarlem] oriund[us] vicecuratus ecclesie

karty D1³⁹. Następnie druk trafił do księdza Jacoba Jacobiego, który umieścił swój zapis własnościowy na verso ostatniej karty pod inskrypcją Johanna Simoni-
sa⁴⁰. Nie wiadomo, w jaki sposób książka trafiła do Załuskiego. Być może dzięki kontaktom zagranicznym, które miał również w Niderlandach⁴¹, być może nabył ją podczas podróży do krajów protestanckich odbytej w 1741 roku, a może była wśród 3000 woluminów sprowadzonych przez biskupa kijowskiego do Warszawy podczas uwięzienia w Kałudze⁴².

4. *Homiliarius doctorum de tempore et de sanctis a Paulo Diacono collectus*, Bazylea, Nicolaus Kesler, 1493⁴³.

Jest to czwarte wydanie zebranych przez Pawła Diakona (zm. przed 800) homilii Ojców Kościoła. Kompilacja powstała na prośbę Karola Wielkiego, jej redaktor czerpał m.in. z kazań świętych Grzegorza Wielkiego, Augustyna, Jerome'a, Ambrożego czy Bedy. Celem dzieła było dostarczenie czytań do nocnego oficjum liturgicznego, ale służyło ono również jako podręcznik kaznodziejstwa dla proboszczów. U góry karty tytułowej, ozdobionej całostronicowym drzeworytem z wizerunkami doktorów Kościoła, znajdował się prawdopodobnie wpis własnościowy osoby, od której Załuski pozyskał wolumin. Inskrypcja jest jednak nieczytelna, ponieważ została przycięta podczas oprawiania książki w XVIII wieku. Podobnie uszkodzone zostały też wczesne (XVI wiek) marginalia w języku łacińskim. W książce brak pieczętki Józefa Andrzeja, na stronie tytułowej znaleźć można jednak wszystkie charakterystyczne znaki rękopiśmienne biskupa, co więcej na verso ostatniej karty (dd7) Załuski obliczał wiek książki („1756 – 1493 = 263”), stąd wiadomo, że znakował wolumin, będąc już w Warszawie.

Biblioteka misjonarzy, założona prawdopodobnie w roku 1651 (pierwsza pewna informacja o istnieniu księżnicy pochodzi z roku 1694)⁴⁴, na początku XIX wieku posiadała kolekcję złożoną z ok. 30 000 woluminów⁴⁵. Zgromadzenie zostało skasowane przez władze rosyjskie w 1864 roku, w wyniku represji wobec duchowieństwa za zaangażowanie w powstanie styczniowe (1863)⁴⁶. Tym samym

poarochialis in lissa [=Lisse] traiectensis diocesis [=Utrecht]” (zapis częściowo wykreślony przez kolejnego właściciela).

³⁹ Za pomoc w odczytaniu wpisu dziękuję Paulowi Snijdersowi.

⁴⁰ Wpis na y6 v.: „hui[us] libri possessor est Jacob[us] iacobi presbiter et sacellanus in Logravia”. Ostatni wyraz wątpliwy, trudny do odczytania.

⁴¹ Zob. mapa kontaktów europejskich braci Załuskich w: Kozłowski, *Szkice o dziejach Biblioteki Załuskich*, s. 27.

⁴² „(...) w niewoli nie zaniedbywał swoich prac bibliograficznych i czuwał nad swoją biblioteką w Warszawie, gdy uzyskawszy na to pozwolenie władz rosyjskich, potrafił w ciągu swej niewoli zakupić w Hollandyi 3000 ksiąg, które przysły do Warszawy”. Cyt. za: J. Moraczewski, *Starożytności polskie ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadlowym zebrane*, Poznań 1842, s. 82.

⁴³ *Homiliarius doctorum de tempore et de sanctis a Paulo Diacono collectus*, Bazylea 1493, f°; IBP, 2845; BWSM, sygn. Inc. 114. Egzemplarzy opisany w MEI: <https://data.cerl.org/mei/02146187> (dostęp: 7.01.2023).

⁴⁴ Gonet, *Biblioteka Księży Misjonarzy*, s. 80.

⁴⁵ Tamże, s. 88.

⁴⁶ O zaangażowaniu duchownych w powstanie zobacz: B. Kalinowska, *Kasata zakonów w Królestwie Polskim jako konsekwencja ich zaangażowania w powstanie styczniowe*, „Zeszyty Naukowe

zdecydowano, że księgozbiór ma zostać wcielony do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej⁴⁷, której zbiory w 1887 zostały połączone z seminaryjnymi.

Osoby odpowiedzialne za funkcjonowanie księżnicy misjonarskiej w pierwszej połowie XVIII wieku pozostawały w nieustających kontaktach z Biblioteką Załuskich – ks. Józef Maszterowski, który zastępował bibliotekarza u misjonarzy w latach 1738-1754 był częstym gościem Biblioteki Publicznej, dobrze znał się też z tamtejszym bibliotekarzem, Danielem Janockim. Z biskupem kijowskim blisko współpracował również ksiądz Piotr Jacek Śliwicki, znany z tego, że znacznie powiększył księgozbiór misjonarskiej księżnicy⁴⁸. Dowodami tych kontaktów są druki (w tym cztery omawiane inkunabuły) Załuskiego, które przeszły do biblioteki klasztornej, a obecnie znajdują się w zbiorach seminarium. O wymianach książkowych z bibliotekami zakonnymi, którym działania Załuskiego „niemały uszczerbek uczyniły”, pisał m.in. Joachim Lelewel, wspominając, jak to później trafnie ujęła Halina Juszcakowska, o „dośrodkowych i odśrodkowych”⁴⁹ działaniach Biblioteki Publicznej w celu kompletowania księgozbioru. Dowodami potwierdzającymi ruchy „odśrodkowe” są m.in. omawiane książki ze znakami misjonarzy i Załuskiego ze zbiorów Biblioteki Seminaryjnej⁵⁰, natomiast dowodami na ruchy „dośrodkowe” woluminy pozyskane ze zbiorów klasztornych przez

Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 17 (2003) s. 36-41 oraz C. Jastrzębski, *Kasaty klasztorów w Królestwie Polskim w 1864 r.*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. 1, Genez. *Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, red. M. Derwich, Wrocław 2014, s. 351-353. O przebiegu kasaty klasztoru warszawskich misjonarzy zob. A. Petrani, *Kasata domów zakonnych w Warszawie w 1864 roku w świetle źródeł rosyjskich*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny”, 15 (1972) nr 1-2, s. 273-274. Przed kasatą w Warszawie funkcjonowało trzynaście klasztorów męskich, w momencie wybuchu I wojny światowej nie istniał już żaden. Zob. Jastrzębski, *Kasaty klasztorów*, s. 364.

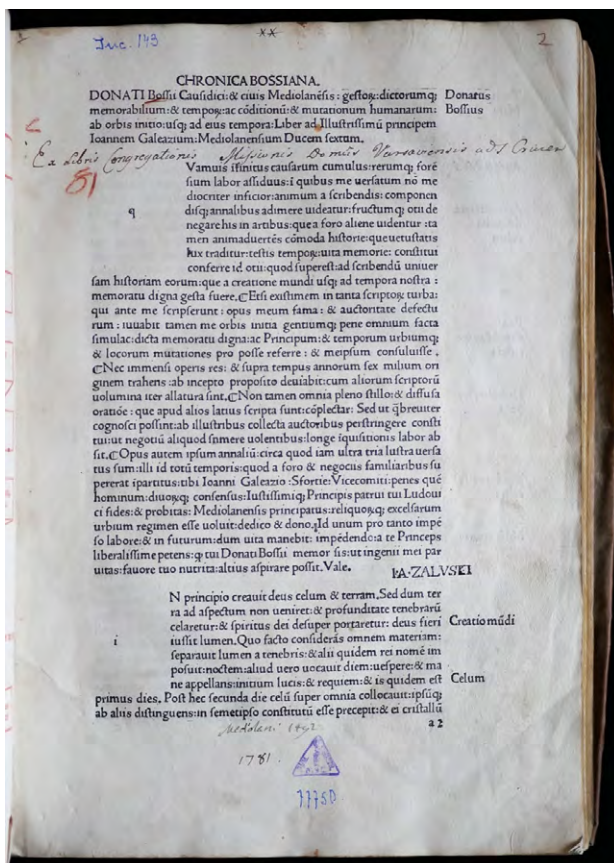
⁴⁷ Wg W. Kwiatkowskiego (*Biblioteka Archidiecezjalna*, s. 6) bibliotekę misjonarską przejęło od razu Seminarium św. Jana, a tylko część zbiorów Akademia Duchowna, jednak późniejsze badania B. Wilejszys i ks. K. Goneta dowodzą, że cały misjonarski księgozbiór przeszedł do Akademii Duchownej. Zob. Gonet, *Biblioteka Księży Misjonarzy*, s. 90-91. Rzeczywisty stopień rozproszenia misjonarskiego księgozbioru po kasacie ujawnią dopiero przyszłe szeroko zakrojone badania proveniencyjne.

⁴⁸ Gonet, *Biblioteka Księży Misjonarzy*, s. 81.

⁴⁹ J. Lelewel pisał: „Załuski nawiedzał domy prywatne, biblioteki klasztorne, przetrząsał ich wolumina drukowane i rękopiśmienne i bardzo rozmaitą drogą do swoich zbiorów pozyskiwał. Tajemnie podchwycił, wydarł, kupił, uwiódł nieświadomych, mieniał się z nimi, dość swego dopiął i do swego zbioru ściągnął”. Cyt. za: J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno 1826, t. 2, s. 110. Zob. też: H. Juszcakowska, *Z badań nad załuscanami w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, (1976) nr 2, s. 39.

⁵⁰ Maria Cubrzyńska-Leonarczyk postawiła interesującą hipotezę na temat działalności Załuskiego w odwiedzanych przez niego bibliotekach. Zidentyfikowała w księgozbiorze warszawskich sióstr wizytek dwa woluminy noszące zarówno wcześniejsze niż XVIII wiek znaki przynależności do księgozbioru tego klasztoru, jak i oznaczenia rękopiśmienne pozostawione przez Załuskiego. Autorka sugeruje zatem, że Załuski oznaczał nie tylko książki z własnej kolekcji, ale również nie-swoje, które miał w ręku podczas odwiedzin w innych księżnicach. Hipotezę tę zweryfikują przyszłe badania proveniencyjne dubletów z Biblioteki Załuskich, np. tych przechowywanych w BWSM.

Józefa Andrzeja przechowywane dziś w Bibliotece Uniwersyteckiej i Narodowej w Warszawie⁵¹ oraz w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu.

Il. 1. Donatus Bossius, *Series episcoporum et archiepiscoporum Mediolanensium* (Mediolan, Antonius Zatorus, 1491). Źródło: BWSM, sygn. Inc. 143 (k. a2 r. z wpisem własnościowym misjonarzy oraz znakami J.A. Załuskiego)

W rękopiśmiennych historycznych inwentarzach i katalogach biblioteki misjonarzy przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim udało mi się dotychczas wyszukać dwanaście inkunabułów (z pewnością jest ich więcej,

Zob. M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Bracia Załuscy i warszawski klasztor SS. Wizytek*, „Rocznik Warszawski”, (2002) nr 31, s. 26.

⁵¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie nie prowadzi obecnie badań proveniencyjnych, zatem liczbę *załuscianów* można określić tylko szacunkowo na 7000-8000 egzemplarzy. Zob. Kozłowski, *Szkice o dziejach Biblioteki Załuskich*, s. 14. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie znajduje się z kolei co najmniej 12 000 *załuscianów* XVI-XVIII wieku. Zob. Juszczałowska, *Z badań nad załuscianami*, s. 36.

jednak identyfikację znacząco utrudnia brak miejsc i dat wydania w jednym z inwentarzy). Wśród rozpoznanych druków znalazł się jeden z inkunabułów po Załuskim – właśnie opisany powyżej *Homiliarius doctorum de tempore et de sanctis*⁵². Oprócz wspomnianych czterech pomisjonarskich inkunabułów-załuscianów, w kolekcji Biblioteki Seminaryjnej zidentyfikowałam dotychczas i zarejestrowałam w MEI jeszcze piętnaście XV-wiecznych woluminów pochodzących z tego klasztoru (nienoszących jednak znaków działalności Załuskiego)⁵³. Co interesujące, oprócz dzieł o tematyce religijnej, do księgozbioru misjonarzy należały również książki z zupełnie innych dziedzin – zoologiczne (*De animalibus* Arystotelesa) i medyczne (*Lumen Apothecarum; Liber Teisir, sive Rectificatio medicationis et regiminis* i kilka innych). Te jednak nie zostały pozyskane przez misjonarzy w XVIII wieku – trafiły do biblioteki zakonnej w 1633 roku wraz z księgozbiorem Pawła Zembrzuskiego (1560-1633), burmistrza Starej Warszawy i dobroczyńcy misjonarzy, który ufundował przebudowę kościoła Świętego Krzyża. On z kolei przejął wspomniane książki ze zbiorów medyka królewskiego, Baltazara Smosarskiego (1490-1562). Dlaczego misjonarze nie pozbyli się medycznych inkunabułów, np. przeznaczając je na makulaturę lub nie wymienili na bardziej użyteczne, nowsze publikacje? Można domniemywać, że kierowały nimi szacunek lub sentyment do osoby Zembrzuskiego, który testamentem przekazał klasztorowi cały swój księgozbiór. Być może jednak medyczne druki XV-wieczne były nadal uznawane za potrzebne w klasztorze po ponad trzystu latach, z uwagi na zawarte w nich pożyteczne porady lub przepisy zdrowotne.

Dwa z sześciu przechowywanych w Bibliotece Seminaryjnej XV-wiecznych *załuscianów* trafiły ze zbiorów biskupa kijowskiego do biblioteki warszawskich pijarów. Są to:

1. Pelbartus de Temesvar (1430-1504): *Sermones Pomerii quadragesimales*, Haguenau, Heinrich Gran, 1500⁵⁴.

Książka posiada identyczną dekorację, jak omówiony już pomisjonarski Inc. 93 – *Sermones Pomerii de sanctis* tego samego autora. Oba woluminy wytoczono w tym samym miejscu i roku, a na ich marginesach widnieją zapiski wykonane w XVI wieku tą samą ręką. Inkunabuł *Sermones Pomerii quadragesimales* również został przywieziony przez Załuskiego z Pont-à-Mousson do Luneville, stamtąd do Gdańska (1745), a następnie do Warszawy (1749). Tom, zawierający zbiór kazań na cały rok, posiada na stronie tytułowej interesującą notę donacyjną biskupa kijowskiego. Wygląda na to, że Załuski z początku chciał ofiarować druk warszawskim Karmelitom Bosym (przekreślony wpis: „Biblioth[ec]ae RR[everendorum] PP[atrum] Carmelit[arum] Discalceat[orum] offert J. Zaluski R[eferendarius]

⁵² AAW, rkps A. X. 1. 81 123, *Catalogus Librorum qui continentur in parte inferiori Bibliothecae Varsaviensis Sanctae Crucis Congregationis Missionis Anno 1807 conscriptus*, s. 12 (Sancti Patres, Armarium B, no. 14).

⁵³ Inkunabuły pomisjonarskie zarejestrowane w MEI: https://data.cerl.org/mei/_search?query=Misjonarze%20AND%20data.holdingInstitution.name.orig:%22Warszawa,%20Metropolitan%20Seminary%22&from=0 (dostęp: 5.01.2023).

⁵⁴ P. de Themeswar, *Sermones Pomerii quadragesimales*, Haguenau 1500, f°; IBP, 4219; BWSM, sygn. Inc. 81. Egzemplarz opisany w MEI: <https://data.cerl.org/mei/02146183> (dostęp: 5.01.2023).

R[egni]”, ostatecznie jednak zapisał go pijarom (pod spodem: „Bibl[iothec]ae Coll[egii] Sch[olarum] Piarum”). Obok wpisów Zułuskiego widać po lewej stronie późniejszą adnotację, „Varsav[iense] Nob[ilium]”, świadczącą o przynależności woluminu do księgozbioru pijarskiego Collegium Nobilium⁵⁵.

2. Antoninus Florentinus (1389-1459): *Chronicon*, Bazylea, Nicolaus Kesler, 1491, części I-III⁵⁶.

Wydane w trzech częściach dzieło autorstwa arcybiskupa Florencji Antonina Pierozziego zawiera opis dziejów świata od jego stworzenia do czasów współczesnych autorowi. Utwór miał na celu m.in. przekazanie odbiorcy wzorców moralnych poprzez przedstawienie przykładów prawego życia⁵⁷. Wolumin nie nosi żadnych wczesnych znaków własnościowych. Jediną wskazówką sugerującą, że również ta książka być może została pozyskana przez Zułuskiego we Francji, są fragmenty rękopisu wyjęte z oprawy podczas konserwacji inkunabułu w XXI wieku (oryginalne okładziny nie zachowały się). Spisany na pergaminie tekst w języku francuskim stanowi wyimek z XII-wiecznego poematu rycerskiego *Auberi le Bourguignon*⁵⁸. Wydobyte fragmenty mogą sugerować, iż podczas oprawiania książka znajdowała się na terenach francuskojęzycznych.

Trzytomowy egzemplarz *Chroniconu* został zakupiony od Zułuskiego przez warszawskie Collegium Regium za 24 tynfy⁵⁹ w 1761 roku, najprawdopodobniej podczas pierwszej aukcji dubletów Biblioteki Publicznej⁶⁰. Porównując tę kwotę z zapisami w drukach przechowywanych w BUW, można stwierdzić, że nie była ona, jak na inkunabuł, wygórowana. Dla przykładu w XVII wieku aż 140 tynfów zapłacił proboszcz Michał Jan Kanty Bielecki za wytloczony w 1586 roku *in quarto* druk *De plantis epitome* (w tym przypadku cenę zawyżała objętość tomu – 1003 s. i liczne

⁵⁵ Zułuski wrócił z Lotaryngii w 1742 roku, a książki, które tam zgromadził (rzekomo nawet 100 000 woluminów), dotarły do Warszawy w 1749 roku. W stolicy od dziewięciu lat działały już wówczas dwa kolegia pijarskie, więc w teorii Zułuski mógł podarować książkę albo do Collegium Regium, skąd przeszła do Collegium Nobilium, albo bezpośrednio do Collegium Nobilium.

⁵⁶ Antoninus Florentinus, *Chronicon*, Bazylea 1491, f°; IBP, 387; BWSM, sygn. Inc. 139. Egzemplarz opisany w MEI: <https://data.cerl.org/mei/02146070> (dostęp: 7.01.2023).

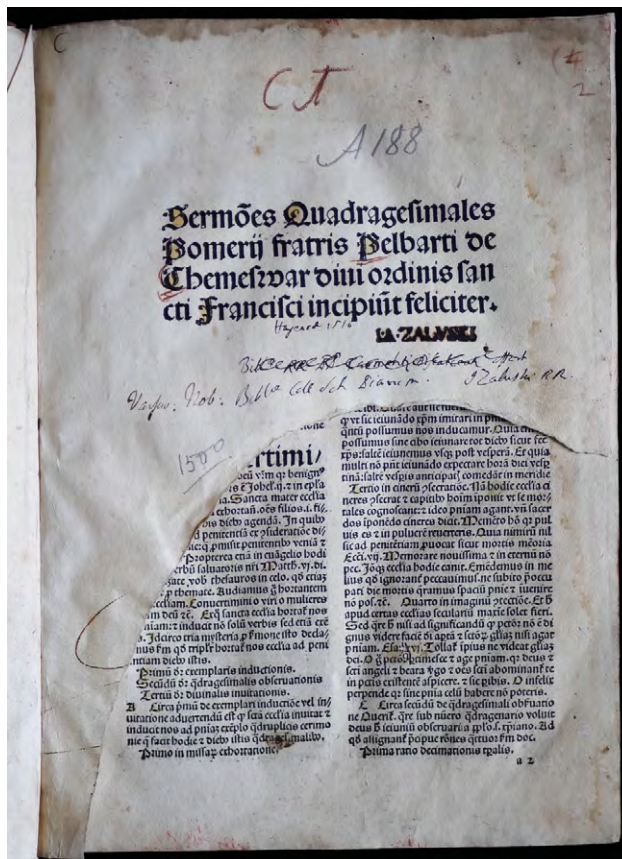
⁵⁷ D. Addario, *Antonino Pierozzi*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 3 (1961); online: https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-antonino-pierozzi_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 24.03.2023).

⁵⁸ Tekst bezautorski, zachowany w pięciu kopiach, wydany drukiem dopiero w XIX wieku. Zob. ARLIMA – archives de literature du moyen age: https://www.arlima.net/ad/auberi_le_bourguignon.html (dostęp: 8.01.2023).

⁵⁹ Cena występuje dwukrotnie – we wpisie własnościowym pijarów na A2 r. części II („Bibliothecae Collegii Regii Varsaviens[is] Schol[arum] Piarum accessit AD 1761 Integra haec Historia tribus tomis comprehensa empta est Tinf 24”) oraz na stronie tytułowej tomu III, wpisana ręką Zułuskiego („24 tinf & 1 sze[łag]”).

⁶⁰ O zainteresowaniu pijarów aukcjami książkowymi może świadczyć obecność w zbiorach Biblioteki Seminaryjnej katalogu kolekcji zmarłego w 1722 roku Theodora Boendermakera z wpisem własnościowym Collegium Nobilium i dopisanymi ołówkiem na marginesach cenami książek. Zob. *Catalogus Bibliothecae Selectae librorum praestantium... quam collegit... Theodorus Boendermaker*, Amsterdam 1722, BWSM, sygn. 11096.

ilustracje)⁶¹, w 1737 roku cysters z Łądu, brat Aleksy, zakupił dla swojego klasztoru wytoczone w 1678 roku *in folio* dzieło *Orthodoxi Concionatores antiquo-novi* za 25 tynfów⁶², a w 1720 wydany w trzech tomach *in folio* tekst Thomasa le Blanc *Psalmorum Davidicorum analysis* z 1697 za niebagatelne 83 tynfów⁶³.

Il. 2. Pelbartus de Temesvar: *Sermones Pomerii quadragesimales*, Hagenau, Heinrich Gran, 1500; pieczęćka oraz znaki rękopiśmienne Załuskiego i jego wpis donacyjny dla biblioteki warszawskich pijarów.

Źródło: BWSM, sygn. Inc. 81

⁶¹ BUW, sygn. Sd. 604.1133. Zob. *Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, red. H. Mieczkowska, M. Cubrzyńska-Leonarczyk, t. 5, Warszawa 2015, nr 6356.

⁶² BUW, sygn. 13.16.1.5/3. Cytowane dane dotyczące książek z XVII-XVIII wieku pochodzą z kartoteki proveniencyjnej BUW. Za pomoc i porady w kwestiach proveniencyjnych pragnę podziękować niezawodnym pracownikom Gabinetu Starych Druków BUW, dr Izabeli Wiencek-Sielskiej i dr Marii Cubrzyńskiej-Leonarczyk.

⁶³ BUW, sygn. 7.25.3.5/3.

W nowożytniej Warszawie istniały trzy placówki edukacyjne prowadzone przez pijarów i każda z nich posiadała własną bibliotekę. Najstarszą było Collegium Regium – bezpłatna szkoła publiczna w latach 1657-1833 (księgozbiór szacowany na 11 089 woluminów). Drugim był konwikt szlachecki założony przez Stanisława Konarskiego – Collegium Nobilium, działający w latach 1740-1833 (księgozbiór ok. 5000 woluminów). Dla mieszczaństwa natomiast przeznaczone było Collegium Civile (1758-1780)⁶⁴. Te trzy biblioteki zostały połączone i zgromadzone w gmachu jezuickim (przy ul. Jezuickiej) w roku 1834 (w 1833 rząd carski zamknął szkoły zarządzane przez duchowieństwo). W 1866 roku skasowano warszawskie kolegium, a w 1869 roku przetransportowano księgozbiór do Biblioteki Seminaryjnej. Według powojennych rachunków Hanny Pohoskiej, w seminarium miało znajdować się 2111 książek z bibliotek Collegium Regium i Collegium Nobilium, jednak dziś wiadomo, że ich liczba jest zdecydowanie większa, można ją szacować na ok. 3500-4000 woluminów⁶⁵.

Księgozbiór Collegium Regium posiadał, oprócz katalogów rękopiśmiennych, również drukowane spisy ksiąg – z lat 1705, 1759, 1796 oraz 1822⁶⁶. Dwa ostatnie, zachowane w Bibliotece Narodowej, notują co najmniej kilkanaście inkunabułów. W Bibliotece Seminaryjnej, oprócz dwóch woluminów pozyskanych od Załuskiego, zidentyfikowałam dotychczas jeszcze trzy inkunabuły popijarskie nienoszące znaków biskupa kijowskiego, jeden z księgozbioru Collegium Nobilium⁶⁷ i dwa z Collegium Regium⁶⁸.

O przetrwaniu egzemplarza książki decydowało w epoce nowożytnej to, czy była do czegoś potrzebna. Jaki zatem użytek w XVIII wieku mieli z inkunabułów warszawscy pijarzy i misjonarze? Książki XV-wieczne w kolejnych epokach były

⁶⁴ Mączyński, *Warszawskie biblioteki*, s. 92.

⁶⁵ Tamże, s. 130. *Inwentarz Biblioteki Seminarium Metropolitalnego w Warszawie – Zbiory Popijarskie* sporządzony w XX wieku notuje 3973 woluminy pochodzące z kolekcji pijarów, w dużej mierze z Collegium Regium i Collegium Nobilium. Przy niektórych tytułach znajduje się również adnotacja „Załuski”. Badania proveniencyjne prowadzone w BUW dowodzą natomiast, że sporo (27 z XVI wieku i co najmniej 400 z XVII-XVIII wieku) druków popijarskich trafiło do Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Są to głównie książki z biblioteki szkolnej. Radziszewski (*Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych*, Kraków 1875, s. 99) szacował liczbę książek popijarskich w BUW na 1000 wol. (w tym także XIX wiek), co jest jak najbardziej prawdopodobną liczbą, biorąc pod uwagę fakt, że Gabinet Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej opracował dotychczas pod względem cech indywidualnych mniej więcej połowę swojego zasobu.

⁶⁶ Z tych czterech znane są egzemplarze trzech: *Catalogus librorum qui prostant in Bibliotheca Typographica Collegii Regii Varsav. Scholarum Piarum* (Warszawa, Drukarnia Pijarów, 1759); *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Regii Varsaviensis Clericorum Regularium Scholarum Piarum factus Anno Domini 1796* (Warszawa, Drukarnia Pijarów, 1796); *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Regii Varsaviensis Clericorum Regularium Scholarum Piarum renovatus* (Warszawa, s. n., 1822).

⁶⁷ Opisany w MEI: <https://data.cerl.org/mei/02145596> (dostęp: 21.03.2023).

⁶⁸ Dotychczas zidentyfikowane w Bibliotece Seminaryjnej inkunabuły z Collegium Regium w MEI: https://data.cerl.org/mei/_search?query=Warszawa%2C+Piarists%2C+SP&from=0&size=10&mode=default&sort=default (dostęp: 21.03.2023).

poddawane trzem głównym działaniom: wykorzystywane do czytania (o ich użytkowaniu w XVIII wieku świadczą nie tylko wpisy „ad usum” z epoki, ale także marginalia umieszczane w książkach), kolekcjonowane jako obiekty bibliofilskie (od drugiej połowy XVII wieku) oraz usuwane z bibliotek jako przestarzałe lub bezużyteczne (wiadomo np., że zakonnicy, przynajmniej jeszcze w XVII wieku, niekiedy sprzedawali inkunabuły na makulaturę⁶⁹). Książka XV-wieczna być może nie była w osiemnastowiecznych księżnicach klasztornych przedmiotem pierwszej potrzeby, ale też, jak dowodzą badania proveniencyjne, na pewno nie była zupełnie zbędna⁷⁰.

Paul Needham przytacza przykład dominikanina z Brescii, który pod koniec siedemnastego stulecia zakupił XV-wieczny egzemplarz *Confessionale*⁷¹. Badacz przypuszcza, że być może konwent nie był akurat w stanie zaopatrzyć mnicha w nowy egzemplarz, w związku z czym samodzielnie pozyskał on używaną książkę na targu w Bolonii. To, że wolumin był inkunabułem, nie miało w tym przypadku znaczenia, bardziej niż nośnik liczył się sam tekst, który można było wykorzystać np. do układania kazań lub nauki języków⁷². Bardzo ciekawy powód użytkowania inkunabułów w siedemnastym wieku przedstawił Williama Cave (1637-1713) w swoim dziele *Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria*. Według Cave’a książki XV-wieczne, np. dzieła patrystyczne, zawierały mniej zepsuty tekst niż te wydane po 1517, ponieważ przed rozkwitem reformacji Kościół nie ingerował w treść dzieł, ani nie stosował cenzury. Posiadanie inkunabułu dawało więc dostęp do pełnej, przejętej ze średniowiecznych rękopisów, wersji tekstu⁷³.

Opisane inkunabuły-*zahusciana* z warszawskich klasztorów nie posiadają późnych marginaliów, wygląda więc na to, że mimo iż można było wykorzystać je chociażby do układania kazań (wszystkie to dzieła o tematyce religijnej), to jednak nie były intensywnie czytane lub przynajmniej adnotowane przez użytkowników. Powód ich obecności w zakonnych księżnicach może jednak kryć się gdzie indziej, a mianowicie w liczbie wydań poszczególnych tytułów. Oba woluminy zawierające łacińskie kazania Pelbarta de Themeswar po raz ostatni ukazały się drukiem w pierwszej połowie XVI wieku, a dokładnie w 1521 roku⁷⁴. *Homiliarium doctorum de tempore et de sanctis* był wznawiany wielokrotnie, ale tylko do 1520 roku. Kronika Mediolanu autorstwa Bossiusa ukazała się natomiast tylko raz – w 1492 roku. Istniał zatem powód, dla którego przechowywano akurat te książki w bibliotece – edycje z przełomu XV i XVI wieku były jedynymi dostępnymi na rynku, zatem o ile księżnica klasztorna miała na celu posiadać w księgozbiorze

⁶⁹ H. Lotte, M. Nickson, *An Early Eighteenth-Century Sale of Mainz Incunabula by the Frankfurt Dominicans*, w: *Incunabula in Transit*, red. L. Hellinga, Leida 2018, s. 354.

⁷⁰ Niekiedy w klasztorach ufundowanych jeszcze w średniowieczu inkunabuły stanowiły część pierwotnego zasobu biblioteki i trwały w tym stanie przez kolejne wieki. Warszawskie klasztory misjonarzy i pijarów zostały jednak ufundowane dopiero w XVII wieku, a inkunabuły, o których mowa w artykule, weszły do ich zbiorów w XVIII wieku.

⁷¹ Needham, *The Late Use*, s. 42.

⁷² K. Jensen, *Revolution and the Antiquarian Book*, Cambridge 2014, s. 69-70.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Dane na podstawie katalogów USTC, HPB oraz ISTC.

wszystkie dzieła religijne (co podnosiło też prestiż biblioteki), inkunabuły również powinny być się w nim znaleźć. Warto wspomnieć, że teksty Pelbarta mogły też uchodzić za bardzo szeroko rozumiane *polonicum* – ich autor był bowiem absolwentem rodzimej Akademii Krakowskiej. *Chronicon* Antonina Pieruziego doczekał się w XV i XVI wieku licznych wydań, z których najpóźniejsze ukazało się w roku 1587. Kazania Petra de Palude były z kolei drukowane jeszcze na początku wieku XVII, nie stanowiły zatem szczególnej rzadkości wydawniczej. Może zatem pijarzy po prostu nie posiadali tych tytułów w swoim księgozbiorniku, a akurat trafiła się okazja, by nabyć je na aukcji w korzystnej cenie, lub pozyskać poprzez wymianę.

Jak wykazano w artykule, dane zebrane z jedynie sześciu inkunabułów przechowywanych w zbiorach stołecznego seminarium, mogą dostarczyć nowych informacji o historycznych kolekcjach warszawskich. Z uwagi na niewielką liczbę zachowanych źródeł dotyczących dawnych bibliotek stolicy, wartość ksiązek seminaryjnych jest dziś szczególna⁷⁵. Warto podkreślić, że oprócz *załuszcianów*, w seminarium przechowuje się również książki z innych kolekcji związanych ze stolicą, należących dawniej zarówno do klasztorów, np. misjonarzy, pijarów, jezuitów czy reformatów, jak i osób prywatnych, np. burmistrza Pawła Zembrzuskiego, burmistrza Karola Zabrzezkiego⁷⁶ czy medyka Baltazara Smosarskiego. Biorąc pod uwagę, że po kasatach książki z warszawskich klasztorów zostały podzielone głównie między BWSM i BUW, a także, że przyłączona w 1878 roku do Seminarium św. Jana biblioteka Akademii Duchownej była ufundowana w dużej części na dubletach przekazanych z BUW, aby zrekonstruować zasoby dawnych warszawskich ksiąznic klasztornych, należy przeprowadzić badania proveniencyjne co najmniej w Bibliotece Uniwersyteckiej (kartoteka proveniencyjna tworzona od lat 50. XX wieku) oraz w Bibliotece Seminaryjnej (badania proveniencyjne dotychczas nieprowadzone). Zebrane dane należy następnie umieścić w jednej wspólnej bazie proveniencyjnej, która pozwoli nie tylko na scalenie historycznych kolekcji, ale również na zwizualizowanie wielokrotnych przemieszczeń warszawskich ksiązek (np. pozostałych dubletów z Biblioteki Załuskich) oraz odtworzenie zawiłych losów stołecznych księgozbiorników.

⁷⁵ Z postulatem wykorzystania badań proveniencyjnych jako narzędzia do rekonstrukcji historii warszawskich bibliotek występował już chociażby Andrzej Sołtan, zob. A. Sołtan, *Handel książką i czytelnictwo mieszczańskie w Warszawie w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Almanach Muzealny”, 2 (1999) s. 38.

⁷⁶ Na ten temat zob. E. Truskolaska, *Burmistrz siedemnastowiecznej Warszawy i jego księgozbiór*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiornikami Historycznymi”, (1993) z. 15, s. 121-154.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (AAW)

rkps A. X. 1. 81 123, *Catalogus Librorum qui continentur in parte inferiori Bibliothecae Varsaviensis Sanctae Crucis Congregationis Missionis Anno 1807 conscriptus*.

rkps bez sygn., *Inwentarz Biblioteki Seminarium Metropolitalnego w Warszawie – Zbiory Popijarskie*.

rkps F. 6. 2 ADW/160, *Katalog alfabetyczny Biblioteki Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej ułożony i napisany w roku 1848*.

rkps bez sygn., *Dodatek do Nru 1. Tomu I Katalogu alfabetycznego Biblioteki A. D. R. K. W roku 1848*, autor: Jan Hacket.

rkps bez sygn., *Dodatek do Katalogu Alfabetycznego... Tom II od r. 1851*.

Biblioteka Wyższego Seminarium Metropolitalnego (BWSM)

sygn. 110965, *Catalogus Bibliothecae Selectae librorum praestantium... quam collegit... Theodorus Boendermaker*, Amsterdam 1722.

sygn. Inc. 81, Pelbartus de Themeswar, *Sermones Pomerii de sanctis*, Haguenau 1500.

sygn. Inc. 86, Petrus de Palude, *Sermones Thesauri novi de tempore*, Strasburg 1497.

sygn. Inc. 93, Pelbartus de Themeswar, *Sermones Pomerii quadragesimales*, Haguenau 1500.

sygn. Inc. 114, *Homiliarius doctorum de tempore et de sanctis a Paulo Diacono collectus*, Bazylea 1493.

sygn. Inc. 139, Antoninus Florentinus, *Chronicon*, Bazylea 1491.

sygn. Inc. 143, *Series episcoporum et archiepiscoporum Mediolanensium*, Mediolan 1491.

mpps bez sygn., Malej Witold, *Na 10-rą rocznicę wskrzeszenia Seminarium Duchownego po Powstaniu Warszawskim. Luźne karty z kroniki*.

Biblioteka Narodowa (Zakład Starych Druków)

rkps bez sygn., *Warszawa Seminarium Duchowne* (1956-1958, uzup. 1960, 1962).

rkps bez sygn., *Inkunabuły OO. Jezuitów Warszawa* (1962).

rkps bez sygn., *Incunabula Biblioteka Un. W-wa* (1963).

rkps bez sygn., *Klasztor Ojców Franciszkanów Konwent w Warszawie* (1965).

sygn. 46096, *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Regii Varsaviensis Clericorum Regularium Scholarum Piarum renovatus*, Warszawa 1822.

sygn. SD XVIII.1.3881, *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Regii Varsaviensis Clericorum Regularium Scholarum Piarum factus Anno Domini 1796*, Warszawa 1796.

sygn. SD XVIII.1.2934, *Catalogvs librorvm dyplicatorvm magna ex parte rariorum Bibliothecae Pvblicae Varsaviensis: quorum auctio fiet die XX. Octobris anni praesentis in emolumentum Ecclesiae et Nosocomii Tarczynensis, nec non Seminarii Zytomiriensis &c. &c.*, Warszawa 1760.

Opracowania

Bohonos Maria, Szandorowska Eliza, *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, t. 1, Wrocław 1970, t. 2, red. M. Bohonos, M. Spandowski, E. Szandrowska, Wrocław 1993.

- Cappelli Adriano, *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane* (sesta edizione), Mediolan 1979.
- Cubrzyńska-Leonarczyk Maria, *Bracia Załuscy i warszawski klasztor SS. Wizytek*, „Rocznik Warszawski”, (2002) nr 31, s. 11-30.
- Derwich Marek, *The Dissolution of Monasteries in Silesia and Poland*, w: *How the Secularization of Religious Houses Transformed the Libraries in Europe*, red. C. Dondi, D. Raines, R. Sharpe, Turnhout 2022, s. 325-335.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynaldowski, Wrocław 1971.
- Estreicher Karol, *Bibliografia polska XV-XVIII stulecia*, t. 34, Kraków 1870-2022.
- Estreicher Karol, *Cultural Losses of Poland During the German Occupation 1939-1944*, Kraków 2003.
- Febvre Lucien, Martin Henri Jean, *Narodziny książki*, tłum. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, Warszawa 2014.
- Gonet Krzysztof, *Biblioteka Księży Misjonarzy i św. Krzyża w Warszawie. Zarys problematyki*, „Nasza Przeszość”, 86 (1996) s. 72-111.
- Graesse Johann, *Orbis Latinus oder Verzeichniss der lateinischen Benennungen der bekanntesten Städte etc.*, Dreżno 1861.
- Grzebień Ludwik, *Kontakty braci Załuskich z Jezuitami*, w: *Bracia Załuscy. Ich epoka i dzieło*, red. D. Dukwicz, Warszawa 2011, s. 95-110.
- Grzeszuk Stanisław, Hombek Danuta, *Książka Polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku – źródła*, t. 4, Kraków 2000.
- Hellinga Lotte, Margaret Nickson, *An Early Eighteenth-Century Sale of Mainz Incunabula by the Frankfurt Dominicans*, w: *Incunabula in Transit*, red. L. Hellinga, Leiden 2018, s. 353-360.
- Janocki Jan Daniel, *Józef Andrzej Hrabia na Załuskach Załuski*, Warszawa 1928.
- Jastrzębski Cezary, *Kasaty klasztorów w Królestwie Polskim w 1864 r.*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. 1, Geneza. *Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, red. M. Derwich, Wrocław 2014, s. 248-367.
- Jensen Kristian, *Revolution and the Antiquarian Book*, Cambridge 2014.
- Juszczakowska Halina, *Z badań nad załuscianami w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, (1976) nr 2, s. 35-76.
- Kalinowska Barbara, *Kasata zakonów w Królestwie Polskim jako konsekwencja ich zaangażowania w powstanie styczniowe*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 17 (2003) s. 36-41.
- Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 5, red. H. Mieczkowska, M. Cubrzyńska-Leonarczyk, Warszawa 2015.
- Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 8, *Zbiorezy indeks proveniencyjny*, red. M. Cubrzyńska-Leonarczyk, Warszawa 2018.
- Kozłowski Jan, *Szkice o dziejach Biblioteki Załuskich*, Wrocław 1986.
- Kozłowski Jan, *Źródła do rekonstrukcji Biblioteki Załuskich*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, (1993) nr 15, s. 27-42.
- Kwiatkowski Władysław, *Biblioteka Archidiecezjalna przy Seminarium św. Jana w Warszawie*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 28 (1938) nr 4, s. 212-227.
- Lelewel Joachim, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 2, Wilno 1826.

- Łaskarzewska Hanna, *Straty Okólnika w czasie powstania warszawskiego i po jego upadku*, w: *Droga do Okólnika 1844-1944*, oprac. H. Tchórzewska-Kabata, Warszawa 2005, s. 149-182.
- Łodyński Marian, *Biblioteka Rzplitej – Załuskich zwana*, w: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, s. 11-50.
- Łodyński Marian, *Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych (1944-1945)*, w: *Walka o dobra kultury*, t. 2, Warszawa 1970, s. 266-282.
- Małej Witold, *Biblioteka Archidiecezalna w Warszawie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2 (1961) s. 294-297.
- Małej Witold, *Seminarium Duchowne*, w: *Szkice do dziejów Archidiecezji Warszawskiej*, Rzym 1966, s. 203-223.
- Manteufflowa Maria, *Gospodarka dubletami w Bibliotece Załuskich*, „Rocznik Biblioteczny”, (1960) nr 1-2, s. 43-79.
- Manteufflowa Maria, *Księgozbiór Józefa Załuskiego w Lotaryngii i jego droga do Polski*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 2 (1966) s. 338-361.
- Mączyński Ryszard, *Warszawskie biblioteki księży Pijarów*, „Rocznik Historii Sztuki”, 23 (1997) s. 91-139.
- Mężyński Andrzej, *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa 2010.
- Mężyński Andrzej, *Zbiory na Okólniku wrzesień 1939-październik 1941*, w: *Droga do Okólnika 1844-1944*, oprac. H. Tchórzewska-Kabata, Warszawa 2005, s. 113-148.
- Moraczewski Jędrzej, *Starożytności polskie ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane*, Poznań 1842.
- Muszyńska Krystyna, *Andrzej Stanisław Załuski*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 1004-1005.
- Muszyńska Krystyna, *Józef Andrzej Załuski*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 1005-1006.
- Needham Paul, *The Late Use of Incunables and the Paths of Book Survival*, „Wolfenbütteler Notizen Zur Buchgeschichte”, 29 (2014) s. 35-59.
- Olczak Zbigniew, Piskurewicz Ewa i in., *Kalendarium Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie 1803-2017*, w: *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie 1817-2017. Miscellanea*, Warszawa 2017, s. 403-521.
- Olivier Eugene, *Manuel de l'amateur de relieures armoriees francaises*, Paryż 1927.
- Petrani Aleksy, *Kasata domów zakonnych w Warszawie w 1864 roku w świetle źródeł rosyjskich*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawnohistoryczny”, 15 (1972) nr 1-2, 267-275.
- Radziszewski Franciszek, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych*, Kraków 1875.
- Rudnicka Jadwiga, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975.
- Sołtan Andrzej, *Handel książką i czytelnictwo mieszczańskie w Warszawie w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Almanach Muzealny”, 2 (1999) s. 37-84.
- Spandowski Michał, *Catalogue of Incunabula in the National Library of Poland*, Warszawa 2021.
- Spandowski Michał, *Inkunabuły utracone. Z prac nad Centralnym Katalogiem Inkunabułów w Polsce*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 30-31 (1994-1995) s. 67-72.
- Spandowski Michał, *Polskie zbiory inkunabułów zniszczone, rozproszone i przemieszczone w czasie I w wyniku II wojny światowej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 44 (2013) s. 5-36.

- Spectator [Stanisław Lisowski], *Notatka o proveniencji inkunabulów znajdujących się w Rosyjskiej Publicznej Bibliotece w Piotrogradzie*, „Przewodnik Bibliograficzny”, (1926) nr 6, s. 267.
- Truskolaska Ewa, *Burmistrz siedemnastowiecznej Warszawy i jego księgozbiór*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, (1993) z. 15, s. 121-154.
- Walka o dobra kultury*, t. 1-2, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.
- Wilejszys Barbara, *Biblioteka Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 38 (1979) s. 75-108.
- Wysocki Jan, *Seminarium Duchowne św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Zarys dziejów, nauki i wychowania sprawy gospodarcze*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, 1 (1983) s. 11-47.
- Zachwatowicz Jan, *Ochrona i konserwacja zabytków Warszawy*, w: *Kultura Warszawy*, Warszawa 1979.

Netografia

- ARLIMA – archives de literature du moyen age, <https://www.arlima.net> (dostęp: 25.03.2023).
- Bibliothèque nationale de France, BnF catalogue general, <https://catalogue.bnf.fr/> (dostęp: 25.03.2023).
- Heritage of the Printed Book Database (HPB), <https://www.cerl.org/resources/hpb/main> (dostęp: 25.03.2023).
- Identifiants et Référentiels pour l’Enseignement supérieur et la Recherche (IdRef), <https://www.idref.fr/> (dostęp: 21.03.2023).
- Incunabula Short Title Catalogue (ISTC), https://data.cerl.org/istc/_search (dostęp: 5.01.2023).
- Material Evidence in Incunabula (MEI), https://data.cerl.org/mei/_search (dostęp: 5.01.2023).
- Universal Short Title Catalogue (USTC), <https://www.ustc.ac.uk> (dostęp: 25.03.2023).